

Լեւոն Գ. Հայոց թագաւորը իւր ընտանիքով.

Léon III, roi d'Arménie, avec sa famille.

Վասակ իսխան, արքայի որդի.

Le prince Vassaque, frère du roi.

Մարիուն Հայոց քագուհի.

La reine d'Arménie Marioun. Էկուն Գ. Հայոց քագուհի. Léon III, roi d'Arménie.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՆԵՐ

ԼԵՒՈՆ Գ. ԹԱԳԱՒՈՐԻ, ԿԵՌԱՆ ԵՒ ՄԱՐԻՈՒՆ ԹԱԳՈՒՀԻՆԵ-
ՐԻ ԵՒ ԼԱՄԲԵՐՈՆԵԱՆ ՎԱՍՍԿ ԻՇԽԱՆԻ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՆԵՐԸ,

Մեսրոպ Եպիսկ. Տէր Մովսիսեանի

1907 թուի Յունիսի 8-ից մինչև 1908 փետրուար ամիսը ձեռնարկեցի մի երկար ճանապարհորդութեան ուսումնասիրելու և ցուցակագրելու հայերէն ձեռագրերու Այդերկարատե ճանապարհորդութիւնը, որի ժամանակ ևս հնարաւորութիւն ունեցայ մշտնել նաև Կ. Պօլիս, ապա Երուսաղէմ, այն էլ Արդիւլ Համիդի բռնակալութեան օրերում, երբ հայերի մուտքը Տաճկաստանում արգելուած էր. Տաճկաստանից Եգիպտոսի վրայով անցայ Հռովմ, Փարիզ, Լոնդոն, Օքսֆորտ, իսկ վերադարձին երկու ամբողջ ամիս մնացի Վենետիկում: Բոլոր տեղերում ըստ հնարաւորութեան և յարմարութեան կամ անձամբ ցուցակագրեցի, կամ պատրաստի կազմած ցուցակներից, օրինակ Պօլսի Ազգային Մատենադարանի, Արմաշի և Վենետիկի ձեռագրերի մասին տեղեկութիւններ ժողովեցի աւելի քան 6000 օրինակ գրչագիրներից: Շնորհակալութեամբ մեծ պարտք եմ զգում յիշելու այն սիրայօժար հիւրասիրութիւնը, որ ինձ ցոյց տուին Պօլսում, Երուսաղէմի, Վենետիկի Հայոց վանքերում, որով ինձ մեծապէս դիւրութիւն տրուեց կատարելու իմ ձրագիրը, թէև ոչ իմ նախամտածած և անհրաժեշտ չափով, ժամանակի և նիւթականի սղութեան պատճառներով: Բացի այդ՝ որոշ աղբեղութիւն ունեցաւ այն հանգամանքը, որ զանազան տեղերում աշխատելու պայմանները չափազանց տարբեր էին. Պօլիս անվերջ շտապում էի, շարունակ երկիւղով սպասելով որ ամեն բողբոսում կարող են ինձ առաջարկել թողնել և հեռանալ քաղաքից, որովհետև յատուկ կարգուած լրտեսը քայլ առ քայլ հետեւում ինձ, սարսափ էր գցում այն մարդկանց վրայ, որոնց ես դիմում էի ձեռագրերի համար: Երուսաղէմում թէև սկզբից յայտնի դարձաւ նոր լրտեսի կարգումը, բայց քանի որ վանքի պարսպից

դուրս անելիք չունէի, նրա դժուութիւնը ֆեսց աննկատելի։ Այդ տեղ կատարեցի ես իմ աշխատութեան լաւագոյն մասը. այդտեղ ես հաւաքեցի բոլորովին նոր և կարևոր նիւթեր, պատրաստեցի բաւական թւով լուսանկարներ, աչքի անցրի հարուստ մատենագարանի (2700') օրինակ ձեռագրերը, որ մինչև այդ ժամանակ իւր ամբողջութեամբ ոչ ոք չէր ուսումնասիրել և որոնցից միայն 1772 օրինակն էին մինչև այդ օրը ցուցակագրուած և համարագրուած։ Միշտ առանձին հաճոյքով եմ մտաբերում այն ամեն դիւրութիւնները, որ արժանացայ իմ եօթ շաբաթ տևող աշխատանքի ամբողջ ընթացքում. վանքի բոլոր միաբանութիւնը յատկապէս մատենագրարանապետ Մեսրոպ վարդապետ Նիշանեանի և իմ հիւրամիծար աւագ լուսարարապետ Դաւիթ վարդապետի կողմից։

Վենետիկում ինձ տուին օգտուելու և արտագրելու միայն Հ. Աւգերեանի հնուց կազմած մատենագարանի ցուցակը, Հ. Ալիշանի «Հայկարան» կոչուած երկհատոր յիշատակարանների ժողովածուն և մի քանի ձեռագրեր. նոքա հրաժարուեցին թոյլ տալու բոլոր ձեռագրերը աչքի անցնելու։ Միաբաններից շատ շատերը դէմ էին այդ հնագրարան սահմանափակումներին, բայց անգոր գտնուեցան իրենց կարծիքն անցկացնելու։ Այդ պայմաններում օգտուեցի այնքան, որքան թոյլ էր տրուած։

Եւրոպական գրատունների համար շատ ասելիք չկայ, այնտեղ պարապելու համար պահանջուած է միայն, որ դուք ձեր դեսպանութեան միջոցով յայտնի կացնէք ձեր անձնաւորութիւնը. — Անգղիայում բաւական է, որ քաղաքում ապրող մի տնատէր ձեր մասին վկայութիւն տայ, ինձնից այդ էլ չպահանջուեց, — այնուհետև ամեն յարմարութիւն տրուած է պարապողին, Անգղիայում տալիս են մինչև անգամ թուղթ, թանաք և գրիչ։

Ձեռագրական ուսումնասիրութեան ծանօթ իւրաքանչիւր ոք կհասկանայ, որ մի քանի ամիսների ընթացքում 6000 ձեռագրի մասին լրիւ տեղեկութիւններ հաւաքելը ուղղակի անհնար էր, ուստի հարկ եմ համարում ասելու, որ Հոռովմի ժողովածուն մասամբ տպագրութեամբ յայտնի է, Պարիզինը և Լոնտրոյինը ես պատրաստած ունէի դեռ ևս 1892 թուին, և հարկաւոր էր մի քանի լրացումներ և վերատուգութիւններ, Պօլսի Ազգային Գրատան ցուցակը կազմել էր Բարզէն վարդապետ Կիւլեսերեանը, Արմաշի վանքինը Պ. Յ. Թօփճեանը, իսկ Վենետիկի հարուստ գրադարանի համառօտ ցուցակի միջից անուններից դուրս շատ քիչ բան կար քաղելու։ Այս գրադարանում նորութիւններ գտնել ես ամենևին

չէի սպասում, Վենետիկի հայերի քաջածանօթ աշխատասիրութիւնը հաղիւ թէ անյայտութեան մէջ թողնէր կարևոր և հաղուագիւտ նիւթեր^{*}), սպասելիքը նրուաաղէմիցն էր, քանի որ արտաքին աշխարհի համար այդ հարուստ ժողովածուն համարեա թէ անյայտ էր:

Սակայն մի հանգամանք ինձ, և անկասկած շատերի համար անբացատրելի էր, թէ քանի որ նրուաաղէմի ձեռագրատունը համարեա թէ անմերձենալի է պահուած, ապա Վենետիկի միաբանները այդ ժողովածուի զանազան օրինակների մասին տեղեկութիւններ Քրտեղից էին քաղում: Մերոպ վարդապետ Նիշանեանը ինձ բացատրեց այդ գաղտնիքը՝ յայտնելով, որ Տիգրան Սաւալանեանը, Եսայի պատրիարքի բարտուղարը, նրուաաղէմից յանձնարարուած յատուկ վարձատրութեամբ կազմել է բաւական ընդարձակ ցուցակ, որի մի օրինակը, գաղտնի պահելու պայմանով, վաճառել է Վենետիկցիներին: Եւ այդ ցուցակիցն են շարունակ օգտուում առանց հեղինակի անունը յայտնելու: Տիգրան Սաւալանեանը այժմ վախճանուել է, նրա ցուցակը կազմուած է, պարունակելով 1742 օրինակ, բաւական հմտութեամբ և ունի զբաղան մի քանի խնդիրների ճիշդ բացատրութիւն: Մեր համոզմամբ Վենետիկցիք արդար վարուած կ'լինեն, որ այսուհետեւ այլևս գաղտնիք պահելու հարկի մէջ չլինելով, հարկաւոր դէպքում յիշատակեն Սաւալանեանի անունը և նրանը յայտարարեն, ինչ որ նրանն է: Տիգրան Սաւալանեանի ցուցակից օգտուել եմ և ես: Այն մեծ ակնկալութիւնը, որ ես ունէի նրուաաղէմի գրատան նկատմամբ, դժբախտաբար լիովին չարդարացաւ, կորած պատմագիրներ, անյայտ հեղինակներ, 7-րդ դարու գրչագիր աւետարան, կամ ընտրութեամբ կարևոր օրինակներ ես այնտեղ չըգտայ, սակայն 2700 օրինակ խոշոր ժողովածուն դարձեալ այնպիսի նիւթեր է պարունակում իւր մէջ, որ հայ ձեռագիր ժողովածուների կարգում էջմիածնից յետոյ թէ թուով և թէ իւր կարևորութեամբ պէտք է երկրորդ տեղը զբաւէ, շատ կողմերով գերազանց Վենետիկից և համարժէք էջմիածնին: Վենետիկում ձեռագիր ժողովողները, ըստ մեծի մասին յայտնի պատրաստութեամբ անձինք, աշխատել և ժողովել են որոշ սխտեմով. նրուաաղէմում առերևոյթ այդ ուղղութեամբ ոչ ոք չի մտածել, բայց վանքի մերձաւորութիւնը Կիլիկիային՝ միջին դարու հայկական մտաւորական շարժման ամենամեծ միջավայրին, հայ ժողովրդի բարեպաշ-

^{*}) Վենետիկցիք իրենց գրատան մէջ ունէին մեծ Սահրաւի մի օրինակը և այդ միայն 3 տարի առաջ է յայտ ածեց երկրաստորդ Հ. Կարապետ Սահակեանը: Պէտք է կարծել որ բացառիկ երևոյթ է:

տական զգացմունքը, վանքի հնութիւնը, նուիրակների առաքումը Հայաստանի այլ և այլ կողմերը, բաւական նպաստաւոր համագամանքներ են եղել ժողովածուն հարստացնելու համար:

Այդ ճանապարհորդութեամբ և տարիներից ի վեր մեր կատարած աշխատանքների շնորհիւ մեզ յաջողուել է ցուցակագրել և ի մի ժողովել ընդարձակ տեղեկութիւններ 20,000 աւելի հայերէն գրչագիրների մասին: Յուշակագրութեան մէջ մտնում են Հայաստանի և նրանից դուրս համարեա թէ բոլոր փոքր ի շատ յայտնի ժողովածուները: Որքան էլ առերեսոյթ մեծ է այդ թիւը, բայց նա աւելի է ապացուցանում, թէ որքան մեծ է եղել Հայաստանի մտաւորական շարժման իրական վիճակներ և վաւերագրերի անդաւնալի կորուստը: Եթէ Հայաստանի բազմաթիւ աւերակ վանքեր, եկեղեցիներ, դղեակներ և քաղաքներ երկրի անցեալ քաղաքակրթութեան յուշարարներն են, եթէ յայտնի պատմագիրներ կամ ժամանակագիրներ մեզ հաղորդում են հին դարերի անցքերի յաջորդականութիւնը, ձեռագրերը, անկախ իրենց ներքին բովանդակութիւնից, ի մի հաւաքուելով, դալիս են համարեա թէ լրիւ պատկերացնելու հայկական ներքին կեանքին շատ և շատ կողմերը, որի մասին այնքան քիչ են խօսում մեր պատմութեան հեղինակները:

Բաւական հետաքրքրական է ճշտել, թէ անողոր ժամանակի և անվերջ միմեանց յաջորդող թշնամիների և աւերիչների հարուածներից ձեռագրերն են աւելի տուժել, թէ հոյակապ և հաստատուն շինութիւնները: Եթէ առաջինները, իբրև աւելի դիւրատար և թանդարժէք, ծածկելը և տեղից տեղ տեղափոխելը դիւրին էր, միւս կողմից հոյակապ շէնքերը հիմնովին կործանել և անհետ կացնելն էլ այնքան թեթեւ աշխատանք չէր յափշտակիչ թշնամու համար: Եւ երբ համեմատութեան ենք դնում մտաւորական և քաղաքակրթական այդ կրկին յուշարձանները, սկսած հինգերորդ դարուց հայերէն գրերի գտնելուց ի վեր, գտնում ենք շինութիւններ ապահովապէս հինգերորդ դարուց ի վեր,—էջմիածնի տաճարը, Տիկորի եկեղեցին, սոցա վրայ հայերէն արձանագրութիւններ, (եթէ կասկածելի չհամարէի Տիկորի հինգերորդ դարու արձանագրութիւնը)—մանաւանդ եօթերորդ դարու առաջին կիսից—օրհնութիւնի, Զուարթնոցի, Մրէնի, Թալինի, Թալիշ կամ Արուճի և այլ եկեղեցիների արձանագրութիւնները: Մինչդեռ հաստատութեանով յայտնի միայն մի օրինակ ձեռագիր. ունենք իններորդ դարուց, Լազարեան ճեմարանի 887 թուին գրուած աւետարանը, իսկ տասներորդ դարու թուականով յայտնի են միայն ինն օրինակ աւետարան և մի քանի օրինակ ուրիշ ձեռագիրներ: Բազ-

րատունեաց՝ և յարակից փոքր թագաւորութիւններէ դարեշնչանն էր այդ, երբ Հայաստանի շատ անկիւններում շինարարական եռանդուն գործունէութիւն կար, որի մնացորդ աւերակների թիւը շատ աւելի մեծ է, քան անկորուստ մնացած ձեռագրերը: Սակայն յառաջ տանելով համեմատութիւնը, փոխում է յարաբերութիւնը, որովհետև սկսած Կիլիկիան շրջանից բարեբախտաբար ձեռագրերից ևս շատ բան է պահուած:

Հնադոյն շրջանի ձեռագրերի այդքան մեծ բացը չափազանց զգալի է ոչ այնքան զրականութեան նիւթի կողմից,—օրինակ թէև չունենք ոչ մի օրինակ երկաթագիր Աստուածաշունչ, բայց նոցա փոխարինում են 12-րդ և հետեւեալ դարերի բոլորագիր օրինակները—որքան զընթեան և մանաւանդ մանրանկարչութեան արուեստի պատմութեան տեսակէտից, Հայերը իրենց նոր կրօնի հետ հարևան ասորիներից և ապա յոյներից փոխ են առել նոցա քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը, սակայն ճարտարապետական, մանրանկարչական, գեղագրական և այլ արուեստների հարուստ յիշատակարանները փայլուն ապացոյց են, որ ընդունակ աշակերտները շատ շուտ աշակերտի դերից վարպետներ և ինքնուրոյն ստեղծագործողներ են դարձել: Պատմագէտի համար թէ գրաւիչ և թէ անհրաժեշտ է քայլ առ քայլ հետախուզելով ի յայտ ածել հայ ժողովրդի ինքնուրոյն ստեղծագործունէութեան աստիճանները: Միայն թէ յիշեալ թերութիւններու շնորհիւ ամեն քայլափոխում հանդիպում ենք դժուարութիւնների: Երուսաղէմի վանքում գտնւում է Կարսի Աբասի որդի Գագիկ թագաւորի համար գրուած երկաթագիր մագաղաթեայ խոշոր աւետարանը: Մագաղաթը սպիտակ է և փայլուն, գրերը խոշոր են և գեղեցիկ, ամբողջը սկզբից մինչև վերջը զարդարուած խորաններով և կիսախորաններով, մանրանկարներով, լուսանցազարդերով և փառագրերով, թէ լուսանցներում և թէ բնագրի մէջ: Արուեստի կողմից այդ ձեռագիրը գլուխ գործոց է և սակայն նա հազուագիւտ օրինակ է և չունենք ուրիշ այդ ժամանակից կամ դրանից առաջ դրան համարժէք: Կարսի և Անիի Բագրատունի Գագիկները և Վասպուրականի Արծրունի Գագիկը մէկը իւր արձանով, միւսը իւր ձեռագրով և երրորդը Աղթամարի վանքի պատերի վրայ պահուած իւր բարձրաքանդակ կրկնակի արձաններով, երեի հայկական արուեստի պատմութեան մէջ այդպէս առանձնացած պիտի մնան՝ առանց նախորդների: Այդպիսի առանձնացած յուշարձանների, պատմութեան և արուեստի ընթացքը ընդհատող բացեր չափազանց շատ են, միայն թէ օրինակներ կուտակելու կարիք չկայ՝ Հայաստանի չարաբախտ պատմական կեանքը ուրիշ

ինչ ժառանգութիւն պիտի թողնէր: Ուստի յատուկ ուշադրութեամբ պարտաւոր ենք ի մի հաւաքելու զոնէ մնացորդայդ խղճուկ բեկորները, եթէ կամենում ենք մեր քաղաքակրթական պատմական կեանքը պատկերացնել իւր իսկականի մօտ կերպարանքով:

Այդպիսով ստիպուած ենք հնագոյն շրջանի նկատմամբ ձեռնուսյալ լինել, կամ գործ ունենալ միայն բացառիկ օրինակների հետ, դրութիւնը փոխուած է Կիլիկիան շրջանից սկսած, ուր պահուած ձեռագրերի համեմատական բազմութիւնը հնարաւորութիւն են տալիս հարուստ նիւթի հետ գործ ունենալ: Ռուբինեան թագաւորութիւնը ամուսնական կապերով միանալով կամբրոնեան տան հետ, պատերազմական և քաղաքական գործունէութեամբ ծաղկելով և զօրանալով իրրև աղնուական ձգտումների ներկայացուցիչ՝ զօրեղապէս մշակում է քրիստոնէական բարեպաշտութիւն և պրասիորութիւն: Թագաւորներ և թագուհիք, իշխաններ և մեծամեծներ բարձրաստիճան հոգևորականների հետ մըցում են ձեռագիրներ գրել տալով, կամ իրանք գրելով թէ իրենց գործածութեան համար և թէ անհատների և վաճառիչների նուէրներ տալու համար: Անուանի են Լևոն երրորդը, սրա որդի Հեթումը, որի գրչագրիցն է առաջին անգամ 1666 թ. Ամստերդամում արտատպուել հայերէն սուրբ գիրքը. Հեթում առաջինի եղբայր Գոնեբոյ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, որի ձեռքով գրած կամ գրել տուած և անկորուստ մեզ պահուած ձեռագրերի թիւը չափազանց շատ է, Կոստանդին կաթողիկոսը, Զապէլ, Կեռան, Մարիուն թագուհիներ, Ալիծ տիկինը կամ Տամ Ալիծը, Վասակ իշխանը և շատ ուրիշները:

Դոքա սովորութիւն ունէին իրենց գրել տուած ձեռագրերը արտանքուստ և ներքուստ արքայազնայի ճոխութեամբ զարդարել: Դոքա դերադասում էին ընտրել մագաղաթ թաւանման նրբութեամբ պատրաստած, հարուստ ոսկով և փայլուն ներկերով դեղանկար մանրանկարչութեամբ զարդարել, կազմը պատուիրել արծաթից կամ ոսկուց, թանգազին բարերով ընդելուզելու: Շատ անգամ բիւզանդական արուեստի սերտ հետևողութեամբ, նկարել էին տալիս իրենց պատկերները, պահպանելով ժամանակի արուեստի մէջ գործածական ձևերը:

Այդ ձևով պահպանուած թագաւորների, թագուհիների, իշխանների և բարձրաստիճան հոգևորականների նկարները այնքան են, որ արժէր բոլորը ի մի հաւաքելով նմանատպութեամբ հրատարակել, թերին լրացնելով դրասների նկարներով: Եթէ նիւթական միջոց զաննք մեր ցուցակը տպագրելու, հնար եղածին չափ մենք նրա մէջ կտանք այդ նկարները, այժմ կանխելով ի

յոյս ենք հանում այն մի քանի օրինակները, որ Երուսաղէմի ձեռագրերից լուսանկարեցինք: Միևնոյն ժամանակ խօսելով նկարները պարունակող ձեռագիրների մասին, հիմնուելով գլխաւորապէս նոցա մէջ եղած յիշատակարանների վրայ, ի յայտ կածենք թէ հայերէն գրչութեան և նկարչութեան արուեստի մէջ ինչպիսի կարեւոր դեր են կատարել Կոստանդին կաթողիկոսը, Կեանս Թագուհին և նկարիչ Թորոս Ռոսլինը:

Մեր հրատարակելիք նկարներից երեքը ներկայացնում են Լևոն Գ. Ռուբրիկեան Թագաւորին—Լևոնը մենակ, Լևոնը իւր ամուսին Կեանսի հետ, երկու դէպքում նա դեռ ևս զահածառանգ էր և Լևոնը իւր կնոջ և հինգ զաւակների հետ իբրև օծուած Թագաւոր: Միւս նկարը Վասակ իշխանինն է իւր երկու որդիների հետ, Լևոն Թագաւորի հօրեղբայրը, Լամբրոնի իշխան «Մեծ Պարոն» «Թագաւորահայր» Կոստանդինի որդին: Վերջի նկարը Մարիոն Թագուհուն է, Կոստանդին Բ Թագաւորի մօր և Պաղգին Մարաշախի դստեր նկարը: Վերջի չորս նկարը առել ենք Երուսաղէմի ձեռագրերից, իսկ առաջինը Նոր-Նախիջևանի սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցու ժողովածուից է: Առաջին չորսը մի նկարչի գործ են, Թորոս Ռոսլինի, որի մասին մինչև օրս նորագոյն ուսումնասիրութեանց մէջ համարեա թէ ոչինչ յայտնի չէ, որը սակայն իւր ժամանակուայ ամենանշանաւոր նկարիչն էր, իսկ Մարիոն Թագուհու նկարիչն է նշանաւոր Սարգիս Պիծուկ երէցը, որի գործերը բաւական յայտնի են:

Ա. Լևոն Գ. Ռուբրիկեան Թագաւորի մասին. Նրա համար գրուած մի չափազանց գեղանկար ընտիր օրինակ մագաղաթեայ ճաշոցի մէջ, որ Ս. Էջմիածնի ձեռագրատան ամենաթանգագին օրինակներից մէկն է (№ 892), կայ մի բաւական ընդարձակ յիշատակարան Ռուբրիկեան տան համառօտ պատմութեամբ: Լևոնի մասին այս է գրուած. «Մնաւ այս արքայ Հեթում ի Թագուհոյ իւր Զապելէ զԼևոն, որ այժմ է Թագաւոր և զեղբայր իւր զԹորոս որ խղիւղեցաւ ի զաւրացն հազարացոց, և դստերս բազումս: Եւ աստուածահաճոյ կենօք կային ի Գ...:» Սակայն այդ խաղաղութիւնը վրդովուած է, երբ Հեթումը մինչև Թաթարըստան ճանապարհորդելով և մոնղոլների հետ դաշն կապելով մտածում է ապահովել երկիրը, Եդիպոտոսի սուլթանի զօրքը յարձակուած է Կիլիկիայի վրայ, յաղթում հայերին, զթորոս զորդին Հեթմոյ Թագաւորին և զՄեծն Լևոն, որ այժմ է Թագաւոր, յետ բազում քաջութիւնս կատարելոյ նորա ըմբռնեաց (սուլթանը) զնա ի գերութիւնս Վասն որոյ և յայնմանէ համարձեալ եմուտ յաշխարհս հայոց, և հրկիզութեամբ ապականեաց և զքնակիչսն ի սուր մա-

շեաց զառ և զաւար առեալ ել ողջամբ և զնաց յաշխարհ իւր: Բայց որդի թագաւորին Լևոն ոչ զանգիտեալ ի ծառայութենէ իմայելացւոցն այլ պինդ հաւատով և արիագոյն սրտիւ կացեալ ի զերութեան, նախ բանիւք քաջալերէր զբնակիչս որ յամրոցս աշխարհիս գայթակղեալք էին պինդ կեալ և ոչ տալ ի ձեռս: Եւ ապա ի յանդիման լինելն սուլթանին զարմացոյց զամենեւին իմաստուն բանիւքն և ահարկու կայիւքն, պատրաստ զրով ի հարցմունս և ի պատասխանին, այլ և ի ձիւնթացս ասպարիսի ելեալ, ընդ սուլտանին առաւելագոյն գտաւ քան զամենայն զինուորսն ի հրահանգս ձիավարութեան մինչ զի յամենայն դործս և ի բանս նորա հաճեալ և հաւանեալ սուլտանն ազատեաց զնա ի բանտէ և ի կապանաց և պատգամ յղեալ առ թագաւորն Հեթում և սիրով երդամբ մեծագոյն պարգևաւք դարձոյց զՄեծն Լևոն յաշխարհ իւր: Որ և ի տալն վերստին նորոգեցան բնակիչք Կիլիկիայ, և ամենայն զարմք քրիստոնէից: Եւ իսկոյն, հայր նորա ամենայն աշխարհն եզին զնա աթոռ պարոնութեան, քանզի ոչ առ յանձն լինել թագաւոր յաւուրս կենաց հաւր իւրոյ:

Եւստ այսորիկ հիւանդացաւ թագաւորն Հեթում որ և մեռաւ իսկ լեալ կրանաւոր թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Դրազարկն: Եւ Սեծն Լևոն սուգ պահեալ զերիս ամիսս ցաւագին անձամբ, և ապա մեծարեալ ի Ղանէն և յամենայն թագաւորաց մերձակայից և հեռաւորաց միաբանութեամբ ամենայն աշխարհին օծաւ թագաւոր ի վերայ ամենայն հայոց, եթող իսրտէ զյանձանս ամենեւցուն որք սղալեալ էին նմա, շնորհեաց սարգևս ամենեւցուն:

Է սուրբ արքայս հայոց առատամիտ ողորմած ունկնդիր զզուելոց, ապաւէն վտանգելոց և մաքուր երկայնամիտ և ժուժկալ և յամենայն նեղութիւնս համբերող նման Յովբայ և մեծախորհուրդ իբրև զնա ի փորձութիւն անկեալ նման նմա: Քանզի յիշեալ զնոսա, որ աւուրս Լևոն թագաւորին հմուտ ի իւրեանս, դարձեալ աւուրս Լևոնի եկն զօրօք բաղմաւք աշխարհս հայոց, և եկեալ արապ և թուրքման ամբոխիւք որ ընդ նմա միաբանեալ էին և աւրեցին դարձեալ զաշխարհս Կիլիկիայ, Եւ արքայն Լևոն ըստ բնական քաջութեան իւրոյ զամենեւեան յորդորէր մարտնչիւ ընդ հազարացիսն, այլ զաւրքն ոչ առին յանձն զի սակաւք էին: Բայց իբրև թշնամիքն զնացին զամենեւեան քաջալերէր և մխիթարէր և առատապարգևօք յանձանձէր մինչև հայեցեալ Աստուած ի պնդագոյն հաւատն նորա և սէր, դարձոյց զքաղցրութիւն ի վերայ մեր և սկիզբն արար բնակելոցն ի մէջ ցաւոց քանզի ետ մերոյ թագաւորիս յաղթութիւն ընդդէմ թշնամեաց, նախ կտտարեաց և զբազում զօրս սուլդանին մարայ ի հարունին և ապա

զբաղուած ի թուրք սեռէն և յուրմ աւուր շահեցաւ այլ և եզլա շնորհն առաջի գլխաւորի մուղալ զօրուն մինչդի պարգևս և պատիւս յուրմ շնորհեաց նմա ամէն:

Լևոնի գերութիւնը և նրա եղբօր Թորոսի սպանումը հայերի և ծերունի թագաւորի համար ծանր հարուած էր, Վարդան պատմագիրը գրում է. այդ ռեղև հուր աղէկէզ լերդահարչար և սրակտոր աշխարհիս մեր և ազգիս, որ կամ շնչարգել և յիերմանա: Նկարագրուած է թէ ինչպէս դէպքից անմիջապէս յետոյ, ծննդեան և աստուածայայտնութեան տօնին, երբ ըստ սովորութեան թագաւորի շուրջն են հաւաքուում բոլոր իշխաններն ու պարոնները և թագաւորը յիշելով իւր որդիներին, կսկծալից հարցնում է, միթէ քուրը ներկայ են և բացակայ ոչ ոք չկայ: Միաձայն պատասխանում են, չ'ըմբռնելով թագաւորի հարցի միտքը՝ որ բոլորը ներկայ են: Վերջ թագաւորն զայրագին սրտիւ հայեցեալ յայսկոյս և ապա հրամայեաց կիսաձայն և արտասուալի աչօք, թէ երբ ամենն աստ են, ապա ճիւր են Լևոնն և Թորոսն: Յայնժամ սկսան իշխանքն անմխիթար և ծանր սգով հեծել և վայ եղուկ ասել:

Յիշատակարանի հեղինակը բանաստեղծօրէն Լևոնի գերութեան ազատումը վերագրում է միմիայն սրա անձնական յատկութիւններին, մինչդեռ իրապէս ազատումը տեղի է ունեցել գերեփոխութեամբ:

Նրա թագաւորութիւնը տևել է 18 տարի. 1271 թ. յունուարի 6-ից մինչև 1289 թ. փետրուարը, ժամանակի բերմամբ ենթարկուած հարևանների՝ Իկոնիայի թուրքերի և Եգիպտոսի սուլդանի յարձակումներին, և դժբախտաբար ոչ ազատ նաև ներքին խռովութիւններից: Անկախ այդ ամենից, Լևոնի թագաւորութիւնը պէտք է համարել Կիլիկիայի զօրեղութեան շրջանը:

Բարեպաշտ ծնողների զաւակ, իւր ամենափոքր հասակից ծիրանածին իշխանը վարժ էր թէ գէնքի վարժութեամբ-երիտասարդութեան հասակում իւր վաղամեռ եղբօր հետ ասպետութեան աստիճան ընդունելով, և թէ սուրբ գրոց ուսման մէջ առնոտս Կոստանդին կաթողիկոսի, որը Նոր-Նախջևանի ս. Լուսաւորիչ եկեղեցում տնկորոստ պահուած գեղանկար աւետարանը նրան է նուիրում-աշնորհեաց Սանոյն իւր Լևոնի, Հ. Ալիշանը Միսուանում (էջ 388) նմանատպութեամբ տալիս է Լևոնի ստորագրութիւնը ¹⁾ Լևոն Յազաւոր Հայոց,—որ ցոյց է տալիս թէ նա որքան վարժ, հաստատուն և գեղեցիկ գրիչ ունէր:

Իւր իշխանութեան ընթացքում Լևոնը ամեն կերպ խրախու-

1) Համեմատ. իւր Միսուան էջ 158, 159 և այլն:

սում է գրականութիւնը, հովանաւորում գրագէտներին, պատ-
րաստել տալիս նոր ձեռագիր, հները նորոգում, նոր գրքեր թարգ-
մանել տալիս, ձեռագրեր նուիրում այլ և այլ եկեղեցիներէ և
անձանց, դպրոցներ բանում, վանքերը շէնացնելուն նպաստում և
այդ բոլորի համարարգարութեամբ ժամանակակից պատմից «գրա-
սէր» տեսողոսի է արժանացել: Նա իւր անհատական կեանքում և
ընտանիքի շրջանում օրինակ էր հանդիսանում քրիստոնէական
առաքինութիւններին, — բազում անգամ անդրանկաւն հանդերձ և
իշխանօքն նստեալ առ ոտս կաթողիկոսին, լսել խրատս և զքա-
ռասնորդսն պահել հացիւ և ջրով, և միայն ի տօնի աւետեաց լու-
ծանել ձկամբ և դինեաւ և այն հրամանաւորին կաթողիկոսի»¹⁾,
Լևոնի այս յատկութիւնները գալիս են անհրժեքի կերպով
սպացոյցանելու այն ձեռագրերը իրենց յիշատակարաններով, ո-
րոնց մասին այժմ պիտի խօսենք:

Կատարելապէս բացառիկ երևոյթ է և միակ օրինակ, որ
մեր առաջն ունենք հայ թագաւորներից մէկի պատկերը երեք
տարբեր հասակում և դիրքում:

Առաջին նկարում մեր առաջն է Լևոն իշխանը իւր երիտա-
սարդական հասակում: Նա կանգնած է հանդիպահայեաց, աջ ձեռ-
քով կրծքի վրայ ծալած բռնած ունի գունդը, իսկ ձախով բարձ-
րացնում է երկար վերարկուի փեշը: Այդ վերարկուն ծածկում է
նրա ամբողջ մարմինը. բաց է միայն աջ թեւը և սրունքների մա-
սը, վերարկուն կարմրագոյն է, միայն ներքեի եզրերին կարուած
է լայն ժապաւէն. ոսկեայ և գոյնզգոյն թելերից ասեղնագործած
կտորից: Վերարկուի տակ հագած ունի երկար շապիկ, ներքեւը
նոյնպիսի ժապաւէնով եզերած. շապկի վրայ նկարուած են առիւծ-
ներ. վզին փաթթած ունի լայն մարգարտային վզկապ, իսկ
թևերի վրայ ամրացրած են բազպաններ:

Լևոնի դէմքի գծադրութիւնը նուրբ է. երեսը մաքուր: Նա
չունի բեխեր և միրուք, գլխի մազերը թողնուած են բաւական
երկար, որ խոպոպներով իջնում են ներքեւ, առանց ուսերին հաս-
նելու: Գլուխը բաց է. ոսկեգոյն լուստպասակը շրջափակում է նրա
պատանեկան գլուխը: Նրա գլխի վերեւում երկու հրեշտակ ամբողջ
մարմնով՝ աջ ու ձախ սաւառնելով բռնած ունեն ըջռցներ: Լևոնը
գտնւում է մի սիւնազարդ սրահի մէջ. բարձրադիր զահաւորակի
առաջ: Սիւնազարդն ըստ ամենայնի նման է աւետարանների
սկզբներում շատ սովորական խորանազարդերին, որի կամարի-
զլիւնի զինանշանաձև նկարուած են երկու թռչուն, իսկ երրորդ-

1) Սիսական. 541.

Թռչունը գլխի վայր թռչում է ներքև: Մեր հրատարակած նկարից ¹, այդ մասերը կտրուած են. բայց կան էջմիածնում գտնուող արտանկարութեան մէջ:

Նկարի աջ ու ձախ բաց ֆիացած տարածութեան վրայ ոսկէ գլխագիր տառերով գրուած է. «Լեւոն Որդի Հնքում Թագ», որով բացարձակ յայտնի է դառնում նկարի ով լինելը:

Նոր-Նախիջևանի ձեռագիրը (Սուրբ Լուսաւորչի № 14-է), առաջին անգամ յիշատակում է Ս. արքեպիսկոպոս Ջալալեանը ² առաջ բերելով Կոստանդին կաթողիկոսի, ապա ոմն Ստեփաննոս գրչի Հայոց Զխդ—(1297) թուի գրած յիշատակարանը: Նա ձեռագրի մէջ տեսել է Լեւոնի նկարը, սխալմամբ զգալուկեր Հնքում թագաւորի՝ կոչելով: Անյայտ մի նկարիչ բարակ թղթի վրայ արտանկարել է այդ պատկերն ու յիշատակարանը և նուիրել էջմիածնի թանգարանին: Գ. Վ. Յովսէփեանը 1902 թ. արտանկարել տալով յիշատակարանն ու պատկերը հրատարակել է «Լեւոն» ամսագրերթում ³) թուղթը սխալմամբ մագաղաթեայ թերթերէ կոչելով և կարծելով որ բնագրի թերթերն են պոկուած և Մայր Աթոռ բերուած:

1903 թ. երբ մենք ցուցակագրում էինք Նոր-Նախիջևանի բոլոր եկեղեցիներէ ձեռագրերը՝ մեզ յայտնեցին, որ Լեւոն թագաւորի պատկերը քաղաքի անիրաւ քահանաներից մէկը (կարծեմ Տէր Սարգիս) կտրել տարել է իւր տունը և շրջանակի մէջ դրած պահում է: Նկարը բերուեց և նորից միացրուեց աւետարանին: Իսկ անհետ կորած է Կոստանդին կաթողիկոսի յիշատակարանի բնագիրը, որը պահուած է Ջալալեանի գրքում և Գ. Վ. Յ. յօդուածում: Առաջինն ունի մի քանի թիթի սխալներ. իսկ վերջինը բաց է թողել ամենաէական տողերից մէկը՝ «Հնորհեալ Սանոյն իւր Լեւոնի»:

Արծաթի նոր կազմով ձեռ. գրուած է ամենաընտիր նուրբ մագաղաթի վրայ, այժմ 20,5×14 ս. մեծութեամբ — վերստին կազմելիս անզգուշութեամբ բաւական խորն են կտրել և ֆնասել լուսանցների զարդերը, — գիրը երկսիւն 17-ական տողերով, բա-

1. Այդ նկարը մեր թնդրանօք Գ. Հ. Աճառեանը պատրաստել, մեզ է ուղարկել Նոր-Նախիջևանից:

2. Զմանապարհորդութիւն, եր. 457-460:

3. Արտասպուլութիւն էջ 4. 6. 7:

4. Այս աւետարանը յիշատակում են Մ. Վ. Բժշկեան ճանապարհորդութիւն 393, Դ. Վ. Փիլղալէմեան, յիշատակարանք 2, ՃՄԱ և Եր. Շահ-Աղիդ պատմական պատկերներ էջ 115—118:

ւական գեղեցիկ բոլորագիր է, գեղեցիկ ծաղկազերծով, ոսկէնկար խորաններով և զարդերով: Ձեռագրի սկզբնական գլխաւոր յիշատակարանը կորած է, յետոյ այլ և այլ անձանց ձեռք ընկնելով, նորանոր յիշատ. են աւելացրել, 1297, 1338, 1613 և 1682 թուերից: Սոցանից առաջինը պատմական կարեւորութիւն ունենալով արտատպուել է մի քանի անգամ և իւր սկզբնաւորութեամբ— «գրեցաւ սուրբ աւ. ձեռամբ Ստեփաննոսի գրչի ի թուին հայոց ԶԽԶ, (1297)», համարեա բոլորին սխալի մէջ է գցել Աւետարանի գրութեան ճիշդ ժամանակի նկատմամբ:

Հնագոյն յիշատակարանը գրուած է Լևոնի պատկերների սկզբին՝ ամբողջ երեսի վրայ խորանազարդ յատուկ շրջանակի մէջ ոսկէ ժակերեւոյթի վրայ, կապոյտ գրերով և է.

«Տն Կոստանդեա Կաթողիկոսի,
Ջաւետարանս ւայս (ը)ղծալի
Շնորհեալ սանոյն իւր Լեւոնի
Որդոյ Հեթում թագաւորի,
Առ ի նշան արքայութեան ղատել
Ըստ հաւատոյ դաւանութեան
Որ յուղղափառաց եղեալ սահման
ի յիշատակ իւր յաւիտեան»:

Գրեթէ նուիրողն է Կոստանդին Ա. Կաթողիկոս Բարձրբերդացին, որ արտասովոր երկարատեւ—46 տարի—կաթողիկոսութեան ընթացքում գրել է տուել շատ գրքեր, և նուիրել է վանքերի և դանադան անձանց *)։ «Գրասէր եղեալ հազար յոլով աւետարանս և գրեանս»։ Նա վախճտնուել է խոր ծերութեան մէջ 1267 թ. Ապրիլի 9-ին և թաղուել Դրազարկու հռչակաւոր վանքի մէջ: Վարդան պատմագրի վկայութեամբ սա Հեթումի որդիների, Լևոնի և Թորոսի, դաստիարակն էր, և այն լիովին հաստատուում է աւետարանիս ընծայական յիշատակարանով:

Քանի որ գրչութեան գլխաւոր յիշատակարանի թուականը կորած է, ժամանակը մօտաւորապէս որոշելու համար մեր ձեռքն ունենք ապահով փաստեր: Երուսաղէմի Աւետարանը, Լևոնի և նրա կնոջ Կեռանի պատկերով գրուած է 1267 թուին, ընդունելով որ Կոստանդին կաթողիկոսը իւր սանին Նոր Նախջնանի Աւետարանը նուէր է տուել սրա պատանեկան հասակում, աւետարանի գրու-

*) Սրա ինքնաձեռագիրը տես Միսրուան էջ 150.

Թեան թիւը կարող ենք առաջ տանելով հասցնել մինչև 1250 թուականը: Թէական են նաև նկարչի և գրչի անունները, սակայն այս դէպքում ևս հարցը որոշելուն նպաստում են միւս ձեռագրերը, որոնց նկարագրութիւնից յետոյ, համեմատութեամբ կգտնենք Նախշեանի ձեռագրի գրչին և նկարչին:

Բ. Լեոնը իր ամուսին Կնոսնի հետ նկարուած է Երուսաղէմի հ. 2660 ձեռ. (Այս Աւետարանը պահուած է սուրբ Յակոբայ վանքի ներքին աւանդատանը, աւագ Լուսարարապետի ձեռաց տակ,) որ բարերախտաբար իւր բոլոր մասերով անթերի է պահուած: Նկարը գտնուած է Աւետարանի վերջում, գլխաւոր յիշատակարանի առաջին թերթի մի ամբողջ երեսի վրայ: Նկարը սովորական խորանագրով է, հմուտ և կարող արուեստաւորի գործ: Կոնթրա-կան ձևի երկու սեան վրայ հաստատուած զարդարուն կամարի կենտրոնում նկարուած է «Յ» «Ք»-ը, ձեռները օրհնութեամբ տարածած դէպի ներքեւում կանգնած Լեոնն ու Կնոսնը: Յիսուս նկարուած է միայն կրծքից բարձր, գլխի ոսկեայ լուսապսակը ունի բիւզանդական լաշի, Կամարի երկու անկիւնների վրայ գտնուած են երկու հրեշտակ զինանշանաձև, նկարուած կիսատ մարմնով: (նկար Բ):

Սիւնադարդի մէջ դէմ յանդիման կանգնած են Լեոնն ու Կնոսնը, երեք քառորդ մարմնով դէպի իրար թեքուած: Երկուսն էլ իշխանական շքեղ զգեստաւորութեամբ կան ի պաշտօն Յիսուս Քրիստոսի: Երկուսն էլ գլխներին ունին կիսաթագեր ակներով զարդարած և լուսապսակ: Կնոսնի զառ դիպայի հարուստ վերարկուն, լայն ժապաւէնով եզերուած և նրա շերտաւոր զարդերով զեղեցկահիւս շապիկը, որի վրայ թազակիր հրեշտակներ կան, տարբերուած են Լեոնի զգեստներից: Սրա վերարկուն է զարդերով հարուստ, յատկապէս թռչնամարմին մարդազուի էակներով—չօգէառ հրեշտակներ է ծածկուած. իսկ շապիկը միազոյն է: Լեոնը ձախ ձեռով, որ վերարկուի լայն փեշով ծածկուած է, առաջ մեկնելով բարձրացրած ունի ոսկեկապ աւետարանը դէպի Յիսուս, որից լուսոյ ճառագայթ է ցլանում դէպի «աւետարան» գիրքը, իսկ այլ ուղղանկիւն ծալուածքով կրծքի վերայ մեկնած է դէպի աւետարանը: Բարձրացրած աւետարանի հանդէպ Կնոսնը ձախ ձեռում բռնել է վառուած հաստ մոմը, այլ ձեռին տրեւել է այն դիրքը, ինչպէս Լեոնը:

Քրիստոսին նուիրուած յիշատակարանն ոտանաւորով, որ գրուած է ոսկեգիր գեղեցիկ երկաթագրով պատկերի հանդիպակաց թղթի մի երեսի վրայ, այս խոսքերն ունի.

«Յոյս իմ Բս էնդէյից,
Որ ես իշխան Տը բոլորից,
Դուն զստացող քուն ըանից,
Եւ նուիրող քեզ ի քոյից,
Ջլետն ժառանգ թագազարմից,
Ջտիկին Կեռանն իւր զուգակից,
Ընկալ ի կեանսդ անվախճանից,
Դարձեալ լինել Բեզ փառակից, Ամեն»:

Լեոնի դէմքը դժբախտաբար մասամբ եղծուած է, սակայն նկարի արտայայտութիւնը անկորուստ է. այստեղ ևս նախընթաց նկարի պէս Լեոնը նկարուած է առանց բեխերի և միւրուքի, գլխի մազերն ունեն նոյն խոպոպները: Երկու դէմքերի խոշոր նմանութիւնը բացատրուում է ոչ միայն այն պատճառով, որովհետեւ նոյն անձնաւորութիւնն է, այլ որովհետեւ մեր համոզմամբ նոյն նկարչի գործն է: Այդ նկարչի անունը այս ձեռագրի մէջ և ուրիշ շատ յիշատակարաններում պահուած է—գա Թորոս Ռոսլինն է: Կեռանի դէմքը նուրբ է, կանացի արտայայտութեամբ, հարուստ մազերով և մարգարտայար հիւսուած զարդերով եղերուած է մի տեսակ ձուածն սև շրջանակի մէջ:

Գ. Թորոս Ռոսլինի երրորդ նկարը ներկայացնում է Լետինն, Կեռան Պագուհուն և նոցա հինգ զաւակներին, երեքը տղայ, երկուսն աղջիկ. նկարը գտնուում է Երուսաղէմի № 2563 ձեռագրի վերջում, գլխաւոր յիշատակարանից առաջ: Ձեռագիրը բաւական մեծ է, 32³ X 23⁵ ս., նոյնն է և ամբողջ էջի վրայ նկարուած պատկերը: Նկարը շքեղ զարդարուած շրջանակի մէջ ունի 2 մաս, իրար հետ սերտ շաղկապուած, վերևի մասում երկինքն է, ուր Քրիստոս բազմել է գահի վերայ, որից ճառագայթներ են սփռուում դէպի տիեզերքը՝ ներկայացրած համակենդրոն աստիճանաբար ընդարձակւող շրջաններով: Քրիստոսի գլուխը շրջափակուած է յուսական ձևի խաչով և լուսապսակով, դէմքը սև սրածայր միւրուքով, փոքր քթով, մինչև ուսերը իջնող երկար մազերով, որ հարազատութեամբ կրկնուած է նաև Վասակ իշխանի Աւետարանի մէջ: Քրիստոսը գահի վերայ բազմած, գլուխը փոքր ինչ թեքել է դէպի աջ, գոգումն ունի ականակուռ կազմով Աւետարան, ձեռները օրհնութեամբ տարածել է ներքեում չոգած թագաւորի և նրա ընտանեաց վրայ: Զիւնափայլ սպիտակութեամբ պատմուճանը ծածկում է Քրիստոսի ամբողջ մարմինը: Նրանից աջ ու ձախ, գլուխ-

ները խոնարհած և աջ ձեռները աղաչական ձևով կարկառած կանգնել են Աստուածամայրն ու Յովհաննէս Մկրտիչը. որ միջնորդում են առ Տէր բարեխօսելով արքայական տան աղօթող անդամների համար:

Թագաւորի տան անդամները բոլորը չոգած են, զոյգ ձեռները աղերսաբար պարզած և հայեացքները դէպի Քրիստոս դարձած, աղօթում են:

Սոքա չունին քահանայական զգեստաւորութիւն յիշեցնող տարազ, ինչպէս նախընթաց երկու նկարի մէջ, այլ բոլորը հագած ունին առօրեայ զգեստներ. որ խիստ հետաքրքրական է: Թագաւորը մարգարտայեռ թագ գլխին, արքայական փերանին ուսերին պցած, հագած ունի հարուստ ասեղնազործած մի շապիկ, որ պարանոցը ամբողջութեամբ բաց է ձգում: Բոլորովին նման է հայնուած նաև թագուհին, միայն նրա գլխի թագը տարբեր է, որից խոպուների պէս կախուած են մարգարտի շարաններ:

Երեք որդիներն գլխներին ունին արախչիներ, երկար շապիկ հագնւորին և երկար վերնազգեստ առանց թևերի: Կրտսերագոյն երկու որդիքը զօտեորուած են: Համեմատաբար հարուստ է մեծ որդու, գահաժառանգ Հեթումի հագուստը: Երկու աղջիկների տարազը նման է տղաներին, սակայն գլխներից կախուած մարդարտեայ երկար շարանները և մինչև ծնկներն իջնող գլխի լաչավը որոշում են սոցա սեռը:

Լևոնը չոգած է աջ կողմից, իւր առաջ գահաժառանգը, աղա միւս որդիները. սա նկարուած է տարբեր երկու նախընթաց նկարներից, առնական կատարեալ հասակում, սև թաւ միւրեքով և խոշուն դէմքով: Զախ կողմից երկու դստրիկների հետ չոգած Կեռան թագուհին ևս պատկերացնում է բազմաթիւ գաւազներով և ընտանեկան երջանկութեան օրհնութիւնը վայելած կատարելահասակ մայր, շատ տարբեր այն քնքոյշ նորահարսից, որ իւր նորափեսի հետ մոմը ձեռին բռնած երկրպագում է Քրիստոսին: Ինչպէս Հոգւոյն Սրբոյ շնորհքը վերնատանը, արքայական տան հաւատարիմ և նրա երջանկութեամբ ուրախացող նկարիչը, ներկայացրել է երկնային շնորհաբաշխութիւնը իւր պաշտած ընտանիքի բոլոր անդամների վերայ, չորսական լուսաւոր զնդակներով: Բոլորի դէմքերն էլ. թէ և ոչ ցանկալի կատարիչութեամբ նկարուած, արտայայտիչ են այն աղօթական բոլորի համար, ինչպիսին ցանկացել է նկարել նկարիչը:

Աւետարանը, որից մենք լուսանկարեցինք այս նկարը՝ Երուսաղէմի (№ 2563) ձեռագիրն է գրուած է ԶԻԱ—1272 թուին: ամենաընտիր մագաղաթի վերայ, 382 թերթ, 32,3×23,5.

կազմը հաստ ձուլածոյ ոսկի է, չորս կտորից, աւել կողերը: Ա կողի վերայ խաչելութիւնն է, բ կողի՝ Աստուածածին Յիսուս մանկամբ, շուրջ բոլոր հրեշտակներ, փակիչի վերայ չորս աւետարանիչներ. խաչելութեան և Աստուածածնի շուրջը պսակազարդ շրջանակ է:

Փակիչի յիշատակարանն է՝

«Կազմեցաւ և ոսկիապատ զարդարեցաւ արքայական սուրբ աւետարանս ի յիշատակ Գրիգորի և Յովհաննու և Աբրահամ վարդապետաց և ծնողաց նոցա և միաբանից և ողորմութիւն տուողաց աշխատողաց ի սմա յերուսաղէմ ի սուրբն Յակոբ, ի թւին ՌՃՀԶ—(1727) յիշեցէք ի Բրիստոս ամէն»:

Կազմի մեծութիւնն է. կող 35×24 , չիւնը $35 \times 9,3$. բնագիրը գրուած է գեղեցիկ խոշոր բոլորազրով, զարդարուած ծաղկազրերով, խորաններով և նկարներով, բոլոր գլխազրերը, եթէ զարդագիր չին, ոսկեգիր են: Բովանդակութիւնն է.

ա. Թղ. 2 ա. 3 բ. «Աւետարանացոյց բմին ընթեռնւոյ, Աստուածայայտնութեան, Ծննդեան Տոն, Տեառնընդառաջին, Ղազարու, Արմաւենեացն, Մեծի և շաբ. Ծրագալուցի դատկին, Զատկին կիրակէին—Նոր կիրակէին, Համբարձման, Պէնտեկոստէին մինչև տապանակին. Վարդավառին, Շողակաթի, փոխման Աստուածածնի, Վարազայ խաչին, Աստուածածնի ծննդեան, Նաւակատեաց խաչին, Սուրբ խաչին, Գիւտ խաչին:

բ. Թուղթ Եւսեբի և կանոնք գեղեցիկ խորանազարդերով:

Սիւների խոյակներն են զոյգ զոյգ արծիւներ, առլւծներ, զոյգ-զոյգ աղաւնիներ, լուսանցներու՝ կան ծաղկազարդեր:

գ. Թղ. 15 բ. և 16 ա. մի զոյգ խորանի վրայ կապոյտ գլխազրերով, ոսկեայ հիմքի վրայ, գրուած է այս յիշատակարանը.

«Տը իմ Բն Փրկիչ մարդկան,
Եւ Թագաւոր միշտ յափտեան,
Զարժանացեալսն ի քէն աւժտման,
Ղլեւոն արքայն ի Հայաստան.
Եւ զԹապուհին նորին Կեռան,
Որ եւ ստացաւ ըզքոյս մատեան.
Յորժամ փառօք զաս հայրական
Ընկալ ի դասս աջակողմեան»:

«Եւ զՀեթում սոցին որդի,
Թագաժառանգ հայոց սեռի,
Պահեա կենսութ յերկարելի
Հանդերձ եղբարք իւրաք բարի,
Եւ զծնողաց սոցին հոգի,
Իւրեանց նախնաւն եւ այլ զայմի,
Ընգալ ի լոյս ընդ գերարփի,
Եւ քեզ... փսոք յսմենայնի»:

դ. Ունի չորս Աւետարանիչների պատկերները:

և. Ա. քստ Մատթևոսի Գիրքը, որդւոյ Աբրահամու, գեղեցիկ ծաղկագրերով է գրուած ամբողջովին: Հետեւալ նկարներն են այս Ա. մէջ:

1. Թղ. 21 ա. ծնունդ, հրեշտակներ, հովիւք, երեք մոզեր, լուսցունք մանկան: 2. Թղ. 23 բ. Յովհաննէս նկարուած լուսանցի վրայ: 3. Թղ. 25 ա. Մկրտութիւն: 4. Թղ. 38 ա. Յիսուս բժշկում է դիւահար կնոջ: 5. Թղ. 48 ա. Յովհաննէս: 6. Թղ. 55 Եսայի մարգարէ: 7. Թղ. 58 գլուխ արդարոյ օր ծագէ որպէս արեգակն: 8. Թղ. 62 բ. Մովսէս: 9. Թղ. 64 ա. Յիսուս և Քանանացի կին: 10. Թղ. 68 ա. Յիսուս կիսատ նկարուած: 11. Թղ. 69 ա. Այլաեղբայրիւն, ամբողջ երեսում: 12. Թղ. 74 ա. Մառայ չար: 13. Թղ. 76 ա. մանկունք: 14. Թղ. 75 բ. մշակ: 15. Թղ. 79 բ. Մայր Զերեզեայ: 16. Թղ. 81 ա. Մարգարէ: 17. Թղ. 81 բ. փռում են ոստեր և հանդերձ: 18. Թղ. 94 ա. խոշոր երկթեան խաչ, ամբողջ երկարութեամբ: 19. Թղ. 96 բ. Յիմար և իմաստուն կուսանք: 20. Թղ. 104 ա. Յուդան մատնում է: 21. Թղ. 106 ա. Պետրոսի մատնող աղախինը, կիլիկեան Ժամանակակից զգեստով: 22. Թղ. 107 բ. Եղիա մարգարէ: 23. Թղ. 109 հրէան ծաղրում է Յիսուսին: 24. Թղ. 110 ա. Աւագակը խաչի վրայ: 25. Թղ. 113 մի ափսէ լի արծաթներով: 26. Թղ. 116 ա. Սկսում է Մարկոս, ա. էջը, ինչպէս և հետեւալ աւետարաններինը գեղեցիկ ծաղկագրերով է, չունին նախագրութիւններ և ցանկեր: 26. Թղ. 128 բ. նկարուած է մի գլուխ, որ հողմ է փչում: 27. Թղ. 136 ա. Յիսուս մանրում է ձրկները: 28. Թղ. 148 բ. բժշկութիւն դիւահարի: 29. Թղ. 149 բ. Յիսուս և մանուկներ: 30. Թղ. 154 բ. կոտրած աթոռ աղանազանների: 31. Թղ. 156 բ. ծեծուած ծառայ: 32. Թղ. 158 բ. մարգարէ: 33. Թղ. 166 ա. վերջին ընթերիք ամբողջ էջ 34.

- Թղ. 168 ա. Յիսուս աղօթում է: 35 Թղ. 169 ա. Յիսուս կալանաւորուած: 36. Թղ. 169 բ. Յիսուս հետևող: 37 Թղ. 171 ա. Պետրոս առաքել: 38. Թղ. 173 ա. Սիմոն Կիւրենացի: 39. Թղ. 176 ա. Հրեշտակը ցոյց է տալիս գերեզմանը՝ «եկայք և տեսէք զղեղին»: Վերջանում է «դի երկնէին»:
- է. Գրիգոր Հղթայկիբը գեղեցիկ նօտր գրով գրում է իւր ձեռքով թէ վերստին կազմել է և ոսկիապատել Աւետ. խնդրում է յիշել իւր արիւնակից Մշոյ ս. Կարապետի առաջնորդ Աբրահամ վարդապետ և արքեպիսկոպոսին, աթոռակալ Երուսաղէմի Յովհաննէս վարդապետին և Թովմաս և Յակոբ վարդապետներին, որ երեքը միասին եպիսկոպոս են ձեռնադրուած: Իսկ կողերի յօրինողները հղել են երկու եղբայր Զուղայեցիք՝ մահդեսի Ստեփան և մահդեսի Գէորգ:
- ը. Թղ. 181 ա. Աւ. ըստ Ղուկայ: 40. Թղ. 182 ա. Զաքարիայ, հրեշտակ, 41 Թղ. 183 ա. Զաքարիան պապանձուած: 42. Թղ. 184 ա. Աւետուհին՝ ամբողջ էջի վրայ: 43. Թղ. 186 բ. Եղիսաբէթի ծնունդը: 44. Թղ. 191 ա. Ընծայուհին ի տաճարն առանձին թերթ: 45. Թղ. 194 բ. Յով. Մկրտիչ: 46. Թղ. 197 ա. Սատանան և Յիսուս: 47. Թղ. 199 ա. դիւահար: 48. Թղ. 201 ա. Յիսուս և Պետրոս: 49. Թղ. 206 ա. Լացող ծեր. 50. Թղ. 211 ա. Մարգարէ: 51. Թղ. 213 ա. սերմնացան: 52. Թղ. 216 ա. Յիսուս և խոզերի երամակը: 53. Թղ. 217 ա. Յայրոս: 54 Թղ. 217 բ. Տեոատես կին և Յիսուս. 55. Թղ. 219 ա. Հերովդէս: 56. Թղ. 222 բ. դիւահար 57. Թղ. 225 բ. Քորազինի տնակներ: 58. Թղ. 227 բ. Սամարացին: 59. Թղ. 229 ա. ձուկ, օձ և կարիճ: 60. Թղ. 230 բ. այս—դէ: 61. Թղ. 232 բ. գերեզման: 62. Թղ. 243 ա. կերակրով լի անօթ: 63. Թղ. 246 բ. խողարած, 64. Թղ. 247 ա. Անառակ որդին և հայրը. 65. Թղ. 249 ա. արծաթ և ոսկի դրամ, «Աբքայ» «Լեոն» մակագրութիւններով: 66. Թղ. 206 ա. հայր Աբրահամ, մեծատուն, Ղազարոս: 67. Թղ. 252. Բորոտ բժշկուած. 68. Թղ. 255 ա. Աղօթող. 69. Թղ. 258 ա. Թղենու վրայ Զաքէոսի գլուխը: 70. Թղ. 261 ա. սեղան: 71. Թղ. 265 ա. Յարութիւն մեռելոց: 72. Թղ. 266 ա. Լուսայածիգ կինը: 73. Թղ. 270 ա. մի պատանի սափորը ուսին: 74. 272 երկու սուրբ: 75. Թղ. 274 ա. աքաղաղ: 76. Թղ. 276 ա. Յիսուս սպիտակ զգեստի մէջ: 77. Թղ. 277 ա. Պիղատոս: 78. 282 ա. Սեղան: 79. Թղ. 284 բ. Համբարձում ամբողջ էջ:
- թ. 287 ա. Աւ. ըստ Յովհաննոս: 80. Թղ. 297 բ. Յիսուս վաստակեալ, կին Սամարացի: 81. Թղ. 299 բ. Սափոր: 82. Թղ.

303 անդամայնութիւն 83. Թղ. 308 բ. Ժողովուրդ նաւակի մէջ, 84. Թղ. 323 բ. ի ծնէ կոյրը: 85. Թղ. 325 քահանայապետներու 86. Թղ. 333 ա. Յարութիւն Ղազարու ամբողջ էջ: 87. Թղ. 349 ա. Հոգեգալուստ, ամբողջ էջ: 88. Թղ. 357 ա. Կայափաս: 89 Թղ. 358 բ. Մասնաները նորա կրակի մօտ: 90. Թղ. 358 բ. քաղաղ: 91. Թղ. 360 ա. Յիսուս փշեայ պսակով. 92 Թղ. 361 ա. Պիղատոս: 93. Թղ. 362 բ. Պաշտօնութիւն Յիսուսի, ամբողջ էջ: 94. Թղ. 368 ա. Յիսուս ցուցանէ զկողն թոմայի:

Ժ. Յիշատակարան գլխաւոր. շատ ընդարձակ և կարևոր:

«Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն յամենայն արարածոց յերկնաւորաց և յերկրաւորաց լիմանալեաց և ի զգալիաց և յամենայն շնչոց եղականաց ի գոյից և յոչգոյից:

Որ զժանր ի զմթացուցիչ խորհուրդս ի բաց եղեալ, ոչ յայլ ինչ բան յԱստուած և յաստուածայինս խոկալ փութան, բանիւք և արդեամբ: Երկրորդ՝ զստորև կացեալս վարկանելով զի պնդելիք են և անկայանք, և վերնոյն՝ և արդարև անապականին բաղձան բարեւոյ: Ի զլուս ըստ իմաստնոյն զակն ոգւոյն ունելով յորմէ ամենայն, և որով ամենայն: Զոր է տեսանել յերանուհիս այս բամբիշ, ի մաքուր աւրիորդ փեսային սուրբ ի Յազուհին Կնքան, որ զյուով մասունս առաքինութեան կրելով յինքեան, փութա այս ի վերայ այլոց բարդի, զի համայնիւքն պսակ ըրւարկեայ յաւրինեալ է ինքեան, և վանկապուտն թագ ի վերայ այսր կայցի, զի ամենագեղ վայելչութեամբ հաճոյացի որդւոյն Աստուծոյ:

Սոյն վասն ողջախոհ մոլութեամբ վարէր և հանապազուր կանխէր յերկրպագութիւն տեսնել ի զիրկս մարմեր Սիոֆիս սրբոյ՝ ունին դնէր գրոց սրբոց, և լուեալ զբանն եթէ երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոֆիս, և երեալ ՚ի խնդիր իմոյ նուաստութեանս Աւետիս զրչի յանձնարարեալ ստանալ զճշմարիտ գաւակս զայս, զոր հոգին սուրբ թիւարդեալ ի շրթունս երանեալ աւետարանչացն, խաւսել վասն տնաւրէնութեան մարդացելոյ բանին, նաև վասն փրկաւէտ վարդապետութեան նորին որդւոյն Աստուծոյ, և նշանանք և արուեստից զոր առ մերս ընութիւն: Եւ վասն իջման հոգւոյն սրբոյ առ ընտրեալ դասս առաքելոցն, և զնոսին առաքեալ, քարոզս և աւետարանիչս տիեզերաց և տալ իշխանութիւն որոց կամիցին:

Եւ իմ յանկ հանեալ զսա, ետ ի ձեռն այլում հմուտ և յարգի յարհնատ զընութեան զարդարել զսա խորանաւք և ծաղկաւէտ վայելչութեամբ և ոսկիապատ պայծառութեամբ, և ետ ի Վանսն որ կոչի Ակննք:

Վասն որոյ աղաչեմ զտեսողդ և զվայելողոսդ սորա յիշել սրտի մտաւք զերիցս երանեալ թագուհին զհեռան զարմիւ իւրովք կենդանեալք յաղաթս ձեր, զի երկար ժամանակաւ ուղղեսցէ զթագուհութիւն իւր, եւ յետ ելից աստի թագակից և պսակակից լիցի սուրբ թագուհեացն. յիշեալիք և զառ ի Քս հանգուցեալն ըզհայրն իւր զՀեծնով, հանգիստ և ողորմութիւն շնորհելով նմա ի Տեսառնէ և ընդ աջեայն իւր դատեսցէ, եւ կենդանեացն իւր աջովն իւրով պաշտպանեսցէ փրկելով յարժանահաս նեղչաց և վըշտաց, անգորր ատելով ամբոբայ խռովութեան կուտակեալ ալեացս յորում չըջապատեալ սուգանիմք:

Արդ գրեցաւ սա ի թուականութեանս հայկազնեա տոմարիս 'ի ԶԻԱ. ի թագաւորութեան Հայոց Լեոնի աստուածասիրի, և ի հայրապետութեան Տեսուն Յակովբայ:

Եիշել այժմ աղաչեմ առաջի զենման անարատ Գառինն Քրիստոսի զամենայն բարեձեռութեամբ զարդարեալ զարբայն Հայոց զԼեոն զկենաց կցորդ և զբանից ընկեր՝ նաև թագակից երանուհւոյն Կեռանի երկար ժամանակաւք աշխարհավայել զթագաւորութիւնն իւր արդար իրաւամբք: Եւ յետ աստի ելից ընկալցի զերկնային խորանսն թագաւորել ի նմա ընդ սրբոց թագաւորաց Թեոդոսի և Կոստանդիանոսի նաև զծիրանածին ո զեակն իւրեանց զՀեծնով զի հասցէ ի չափ հասակի կատարման, և աջն Աստուածային ի վերայ նորա եղիցի, ի նստել ի տան, և 'ի զնալ ի ճանապարհի, ի նշնել և ի յառնել: Ժառանգել զթագն հայրենի, և կեցեալ ըստ աւրինացն Աստուծոյ վարժեալ գրովք Աստուածայնովք և զինուք սպառազինեալք յաղթող լինել ի վերայ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի:

Ընդ յիշատակելովք, աղաչեմ յիշել առաջի Քրիստոսի Աստուծոյ զանդրանիկ զուստր սոցա Զարէլ զփոխեալն ի Քրիստոս, զի ընկալցի զսա ի կենդանեացն իւր խորանս, պայծառացեալ լապտերաւք մութանել յառազաստն ընդ իմաստուն կուսանսն:

Դարձեալ յիշման արժանի առնիցէք և զերկրորդ քոյր սորա զՈրպիլ զնշնեցեալն 'ի Քս զի փոխանակ զգալի վայելմանցս ունայնութեան՝ զոր ոչ վայելեաց վասն զի ստնդեա գողով, ընկալցի զանթառամ փառաց պսակն, և զղգեստն անկողողպուտ զլոյսն մըշտնջենաւոր:

Խնդրիլով և զայս ևս ի Քրիստոսէ յառատածիր պարգևատուէն զի զկենդանի ըրր սոցին պահեսցէ անվրգով նաև երկար ժամանակաւք տալ զսա հաւր և մաւրն ընու և փարատել զսուգ տըրտմութեան զոր ի ծննդոց իւրեանց ընկալան:

Վասն որոյ աղաչեմ զդաս սրբազանից զվայելողքդ սրբոյ ա-

ւետարանիս, նաեւ զպատահեալ տեսողք սորա, առնուլ ի մտի զրան վարդապետութեանն Քրիստոսի, որ ասէ. խնդրեցէք և տացի ձեզ, հայեցեցէ և գտլիք: Խնդրեցէք ի յԱստուծոյ ի հասարակաց կենաց տուողէն, զի զգեղարոյս որդեակն զկոչեցեալն Թորոս՝ զմխիթաթորութիւն սրտին, որ այժմ տուեալ եղև պարգևք Աստուածային՝ առնուլ զհասակ երիտասարդական, և հասանել մինչև ի խորին ծերութիւն, զաւրութեամբ հղաւորին զաւրացեալ, և առաւել քան՝ զառաւել մեծացեալ, ընուլ զտեղ նախնոյն իւրոյ զմեծին Թորոսի, ընդարձակել զաշխարհս Հայոց, առնուլ զվրէժս քրիստոնէից ի քանհասարաս, նկուն լիցին ի սրոյ դորա բնակեալքն ի յեզրպտու: Այնպէս փառաւոր լիցի յաստուածայնուստ յաշխարհի, իբր զարեգակն ծագեալ՝ նուազեցուցանել զլոյս ճրագաց:

Աղաւթս՝ ձիգս մատուցանել առ Աստուած, մանաւանդ յիշմամբ՝ և սրտահառչող որով յիշել զաղբիւրն յորդառատ, զմայրն իմաստութեան զերախտաւորն Հայաստանհայցս զարբալն Հիմուն որով սոքայքս յառաջ ածան: Զի այնչափ սիրեաց զքրիստոնեանս և զեկեղեցիս Հայաստանեաց մեալ հաստատուն, մինչ զի լայնն իւր եղ ի մահ բազում անգամ: Կեցեալ սորա բարեպաշտութեամբ և ուղղութեամբ թագաւորութեանն: Կատարեալ զընթացս իւր փոխեցաւ ի Քրիստոս: Տացէ սմա Աստուած փոխանակ անցականիս զանանց թագաւորութիւնն: Ասելով սմա ծառայ բարի և հաւատարիմ, եկ մուտ յուրախութիւն Տեառն քո: Լիցի սա թագակից և պսակակից սրբոյ թագաւորութեանն, վայելել և թագաւորել յերկնային քաղաքն ի վերին Երուսաղէմ:

Զողորմածն, զհեզանազն, բարեբարոյ, զաղքատասէրն՝ զբազմաբաշխն, զլցեալն ամենայն բարութեամբ, զճշմարիտ ժառանգն Հայաստան աշխարհիս Զապել Թագունի զհանգուցեալն ի Քրիստոս յիշեցէք յաղաւթս մաքուրս, զի և սա բազում հոգեբարձութեամբ նախախնամեաց զաշխարհս, նաեւ զեկեղեցիս, և զվանաւայտս: Եւ ի վերայ ամենայն բարեացն զոր գործեաց յաւել և զայս զի ետ Հայաստան աշխարհիս ժառանգ, զի ոչ շրջեցաք անտերունջս, և կամ վարտախալս: Այլ զընականութիւնս մեր ընկալաք: Տացէ նմա Աստուած սեփական հայրենիք զդրախտն եդեմական՝ զուարճանալ և բարգաւաճել ընդ հեղինեանսն և ընդ այլ սրբոց թագունացն:

Յիշել աղաչեմ ի միշտ զինեալ և անմահ կենդանոյն զեւնումն զմեծ զուարկանն Քրիստոսի, զքաջ սպառազէնն, զարին ողջամիտ, զգեղաշէն քաջակորով, զարեամբ նահատակեալն զԹորոս որդի սոցին, որ սրախողիւող եղեալ ի մարտի: Վառնդի մեծ և անպատմելի ոճիրս գործեաց յանաւրինացն զաւրն ընդ որո՞ մախացեալ՝ սրախոց և կտրամահ արարին յովով նիզակակցաւք

համազնէիւք նորին, որո յիշատակն աւրհնութեամբ Անուն նորա ի դպրութիւն կենաց գրեցիւ Զի անսուրբ և ամբարիշտ ձեռաւք նուիրեցաւ ընդունելի պատարագ Աստուծոյ Հաւր ի հոտ անուշից ի վերայ խաչին սեղանայ, յորս հաճեցի տէր իբր յԱբելին, ի Նոյին և յԱբրահամուն, բոլորապտուղ զոհ, այս ամէն:

Որ թէպէտ հաճոյ դտաւ Աստուծոյ սակաւ աւուրբք, և կատարեալ քան զբաղմամբայն զի ցանկալի էր Տեառն անձն նորա և վասն այնր ի միջոյ մեղաւորացս փոխեցաւ անաղատ լապտերաւք, զի մի մտայլ ինչ նսեմութեան զճաճանչ նշողից նորա մըղտացուցէ: Իւ այժմ թագապճնեայ ընդ համսեռսն ինքեան գեղապարէ զեռահիւսեակն նուագ երիցն և միոյ Տեառն մատուցանէ: Սփոփութիւն իւրայոցն անմխիթար սրտից խնդրելով գերեաց դարձ, կապելոց՝ արձակումն, կորուսելոց՝ գիւտ, վարատելոցն և աստանտելոցն՝ կաղզուրումն և խաղաղութիւն:

Ընթիրցողք այսմ մատեան Աստուածարան աւետարանիս զսոյնս բառնալ 'ի ձեռս խնդրել ի Քրիստոսէ միջնորդութեամբ նորին, զի միշտ զաւգուտն մեր և զհաճոյսն իւր տնաւրինեցէ թագաւորութեանս մեր՝ ներել և անոխակալ լինել յանցանաց մեռոց: Եւ մի ըստ մեղս մեր տալ մեզ, այլ ի մեղս և յանաւրէնութիւնս վերակացու իւրազին ծառայիցս լիցի, և յիշողուցդ՝ և յիշելոցս տէր ողորմեսցի:

Այլ և զեղկելիս զԱւետիս զրիչ յիշել յաղաւթս մի մոռանայք: Ով աստուածազարդ սրբասնեալ քահանայք. որք յայսմ աստուածախաւս մատենիս խրախանայք, և յոսկիանկար ծաղկոց և պատկերացն. բարգաւաճիք, զհանգուցեալն ի Քրիստոս զՊարոն Կոստանդին գտէր Լամբրունին, զմեծ հայր բարեպաշտ ու հոյս Կեռանի, յիշեցէ յաղաւթս, զի տացէ նմա Աստուած հանգիստ յանսպառ կեանսն դասակցելով սրբոց իշխանացն որք վասն Քրիստոս նահատակեցան. զի ազգանուէր ընտիր գոլ նմա, և հարազատութեամբ գեր ի վերոյ, որդի միծին Հեկմոյ Սեաստասիոսի եղբար տեառն ներսկսի և աստիճանաւ պատուեալ. զի են թագադիրք թագաւորութեանս Հայոց, զի շնորհեցէ նմա Աստուած թագ արքայ յական, բրաբրին պսակ ի գլուխ նորա, և փոխանակ անցալանիս թագաւորեցնելոյ, ընկալցի ի Քրիստոսէ թագաւորութիւն մշտնջենաւոր:

Ի թուարբերութեանս Հայոց 2ԻԳ. յամսեանն Մայիսի հնգետասան աւրն, յԱստուած փոխեցաւ Ըռովըն որդի երանուհոյն Կեռանի, և եթող սուգ մեծ յոյժ գեղազարդեալ էր՝ տեսակով, ընդ որո և դուք. ցաւակից գոլով սրբեբամ դասք յաղաւթս յիշատակել զստընդեայն դայն, զի ընդ անմեղ մանկունսն մեր Աս-

տուժոյ Հաւր նուերեցաւ դասակցեցի և սփոփանս հաւրն և մաւրն արասցէ ի խոր տրտմութենէն աղատել:

Յաղաւթս յիշել աղաչեմ, զՍմբատ մխիթարութեան որդեակ նորա որ ծնեալ եղև յետոյ մահուանն Ըսողբինի, երկար ժամանակաւ վայելել ի տիս նորա, խնդալ ի տուրս Աստուածային, զի ոչ եթող թերի զտեղի զորս առ իւրն տարաւ: Այլ և մաղթանս առ Աստուած մատուցուք զի զգեոարոյս քոր սորին Զապել պահեսցէ Աստուած անվրդով երկար ժամանակաւ: Մնալ նմա, զի յոյժ սիրեցեալ եղև յաչս հաւրն և մաւր:

Սրտի մտաւք աղաւթս արարէք և միւս այլ քաւր սոցին Զապելի, որ է ամակ երրորդի կեալ յաստիս երկայն աւուրքք, հասանել 'ի Հափ հասակի, բարիոք աշխարհավարել, սրբամիտ և ողջախոհ մարմնով տալ փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն:

Ով եղբարք, խնդրեցէք յաղաւթս ձեր զստնդիս տղայքն արքայուհոյն. զԳոստանդին, զՆերսէս, զԱւրին, և զԸնդուն, մնալ անսասանելի յամենայն պատահմանցս:

Ժա. ՇՊերշին ստացաւդ սուրբ աւետարանիս այս, զՏէր Մարտիրոս Երուսաղեմա արքեպիսկոպոս յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս ձեր, որ գնեցի յիմ հալալ արդեամբքն զսուրբ աւետարանս և արծաթեցի զինքն և դրի ինձ յիշատակ և իմ ծնողացն ի սուրբ Յակոբ ողբ: Եւ ով որ հանէ զինքն ի սուրբ Յակոբայ կամ ծախէ կամ զբաւ զնէ նա առնու զՅուդայիս զխաչահանուացն զմասն և բաժին. կազմեցաւ սուրբ աւետարանս արծաթով ի թվ. հայոց ԳՂ. (=1441) ի փառս Աստուծոյ:

Ժբ. ԶՊերշին ստացող աւետարանիս Հասանբէֆցի մղղեսի Բակոր որ հանդիպեցաւ ի Ստէպօլ, որ արապ մի տարաւ զաւետարանս Երուսաղէմայ ու գնաց ծախեց ի Ստապօլ այս մղղեսի Բակորն տեսաւ զաւետարան աղատեց ու բեր ի Հալապ քաղաք որ տանէր Երուսաղէմ. հեծելութիւն էր ու ճանապարհ չկէր երթալոյ առան թէ տանեմ հետ ինձ ի մեր աշխարհս. եկաւ ու ժողովեցան Հալպայ քահանայք և տանուէ(ր)ն աղաչեցին զմահոյսի Աղուրն թէ զայս աւետարանս մի տանի ի հետ քեզ. ի մօտ մեզ թող. այս Երուսաղէմայ դուռն է: հանց համարէ թէ Երուսաղէմ է: Աստուած աւրհնէ մուղղեսի Աղուրն, որ զմեր խօսքն լսեց ու զմեր սրտի կամք արաւ: Թողի ձեզ ի մօտ ամանաթ կենա, ինչ որ երթամ իմ տեղն Աստուած յաջողէ որ գամ ու առնում տանիմ Երուսաղէմ իմ հոգուս համար և իմ ննջեցելոց համար. թէ ես գամ կամ իմ որդին զայ առնուք և տանիք բարով Երուսաղէմ ու զնիմ ի սուրբ Յակոբ:

ողֆութեան ես չեմ ի դար իմ նշանայ դայ նայ դուք տարէք:

Հալալայ քահանայք և տանուտէրքն վկայեցին ի վերայ այս բանիս որ մղտեսի Աղուբն հասանքէֆցին յիշատակ իթիբ զսուրբ աւետարանս ի սուրբ Յակոբն ողֆ. յիշատակ իւր և իւր ծնողաց Աստուած ողորմի իւր հաւրն էնպարաքին, և մաւրն Մարիամին, և որդուն էնպարաքին, և զայլ ամենայն ազգայինս զկենդանիսն և զանգուցեալն առ Քրիստոսն և Աստուած զձեզ յիշեսցէ իւր միւս անգամ զալստեան ամէն: Ի թվականիս Հայոց ԶԿԶ (=1517) ապրիլ ամիս ԺԹ. զմեղաւոր և զանարժան Մանսուր գրիչս յիշեցէք ի Քրիստոս: Ժգ. «Զվերջին ստացաւ սուրբ ավետարան Երուսաղէմի էր երեւր օ արապ ըստամպոլ ծախեց ծ ֆևրի Ամիրհասէն, օ հայ գնէց, էտէվ վաղջանեցաւ ամիր, ավլի մալի մոյիտէն ծախեցին ըստամպոլցի անուն Ուսուր էր, ավլի գնեց ծ ֆլորի թվին ԶԾԸ (=1509) վոր Երուսաղէմ տանեմ իշատակ գնեմ. Աստուած ճամբայ չէ էրէտ, էղէվ օ քիստոնի մղտեսի համիտցի տեսաւ սուրբ ավետարանս ասաց թէ քանի տառի է կուպահես առ ինձի տուր ասաց աղաջեց ըստ խոսկէն չի էլայ, էրդամ ասաց Երուսաղէմ սուրբ ակոր դողում ասաց իշատակ. Քու ողորմութիւն հետընայ ասաց ըստ ալ նորայ համար առիլ էի վոր հոն տանէի, իմ ձերոքս նասիպ չէ էլաւ. ավլի սուրբ Երուսաղէմի համար ան մարդուն խոսկէն չի էլայ տվի: Խ ֆլորին երէդ, ասաց Ծ ֆլորին քու ողորմութիւն ընծայ. ասաց ան մղդիցի համիտցի. Վոր էրդամ սուրբ ակոր իշատ թողում. ասաց Քիստոնի Յուսէֆն ալ դայիլ եղաւ էրէդ. Թվին Հայոց ԶԿԷ (=1518) Դնկտեմբեր ամսուն է ներս:

Ժգ. Թգ, 381 բ. «Զվերջին ստացաւ սուրբ ոսկիապատ աւետարանիս զտէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Թուլիք ուրընցին աղաչեմ յիշիլ ի սուրբ յաղաւթս ձեր, որ ստացաւ զօսայ յիշատակ իւր ի հալալ արդհանց իւրոց: Եւ հտ զօսայ յիշատակ անջինչ որ կենայ ի սուրբ Յակոբս սեփական: Արդ գնեցի զսուրբ աւետարանս ի թւին հայոց Զ Զ Բ (=1523) և եղի յիշատակ ինձ ի սուրբ Յակոբս:

Ժե. Թգ. 381 բ. «Ի թվ. հայոց ՌՃԷԶ—1727 ամին կաղմեցաւ և ոսկիապատ սուրբ կտակս աստուածային ջանիւք և արդեամբք Գրիգոր և Յովհաննէս դրուպ վարդապետաց և կաղմոցս սորա զՅովհաննէս ձեր վարդապետն:

Նոյն յիշատակարանը ուսանաւորով:

մդ. թղ. 381 բ. 382 ա. «Ի թվ. հայոց ՌՃՀԶ (=1727) ամին կազմեցաւ և ոսկիապատ դարդարեցաւ սուրբ կտակարանս աստուածային ջանիւք և արդեամբ Գրիգորին»:

Ոսկիապատ զարդարեցաւ,
Աւետարանս և կազմեցաւ,
Արդեամբք ջանիւք սիւով մեծաւ,
Իմս ԳՐԻԳՈՐԻ տրուալ պետաւ.
Եւ ծայն նղթօրս քարեհամբաւ,
Այլ և ՀԵՆՆԷ ընդ յոգունս խրմբաւ,
Եւ յիշատակ յԱթոռս եղաւ.
Որ Տեառն եղժօր զամ կոչեցաւ.
Տեսողիդ զսայ փրկօնիկ անծկաւ.
Զմեզ յիշեցէք տա էնն անրաւ.
Ի թիւըն համառքդ կատարեցաւ.
Ի փառս փրկչին որ է անգլաւ»:

Այս վերջի յիշատ. գրեած է Գրիգոր Շղթայակերի ձեռքով:

Այս նշանաւոր յիշատակարանները տպագրուելով առաջին անգամ, պարունակում են հարուստ պատմական տեղեկութիւններ նաև հէնց իր ձեռագրի մասին:

Վերջի նկարը, որ մեր համոզմամբ դարձեալ Թորոս Ռոսլինի գորշն է ներկայացնում է Վասակ Իշխանին (պատկեր Դ):

Առաջին ակնարկից իսկոյն երևում է ընդհանուր նմանութիւնը Վասակ Իշխանի և Լևոնի ընտանիքի նկարների: Քրիստոս մի մատուռի մէջ նստել է գահի վրայ, ձախ ձեռքում ըռնած ունի ծնկան վրայ յիցած փառակազմ Աւետարանը, աջով օրհնում է իւր առաջ խոնարհութեամբ ծնկաչոք աղերսողներին: Սոցա հովանաւորում է առ Որդին իւր բարեխօս Աստուածածինը, որը կանգնած աղերսողների կողքին, երեսը դէպի Յիսուս, աջ ձեռք նոյնպէս դէպի նա մեկնած, ձախով լայն քացիլ է իւր վերարկուն իրբև հովանի և բարեխօս է Վասակին և նրա երկու որդիներին: Վասակը և նրա որդիքը իրենց ծնկաչոք դիրքով ձեռները կարկառած, իրենց տաքազով, դէմքների արտայայտութեամբ միանգամայն նման են Լևոնին և նրա որդիներին: Վասակի ուսերին իշխանական ծիրանի է. շապիկը միագոյն է. մեծ որդու զգեստը աւելի հարուստ է, ինչպէս գահաժառանգ Հեթում Իշխանինն էր: Նմանութիւնը կատարեալ է Աստուածածնի և Քրիստոսի նկար-

նորի. և ընդհանուր արտայայտութիւնների նախկին նկարի հետ համեմատած:

Այստեղ սակայն պարզ միջավայր է. Յիսուս և Աստուածածին երկնքից իջած գտնուում են եկեղեցու մէջ, Քրիստոս բազմալ է հայրապետական գմբէթայարկ զահի վրայ և օրհնում է ծնկաչոգ, գլխաբաց իրեն դիմող շերմեռանդ իշխանին և նրա սիրասուն զաւակներին: Ամբողջ տեսարանը առնուած է դունաւոր շրջանակի մէջ:

Նկարի տակի յիշատակարանը՝ որ գրուած է Յովհաննէս արքայեղբայր նշանաւոր եպիսկոպոսի ձեռքով, տալիս է Վասակի և նրա որդիների անունները:

«Պարոն Վասակ է արքայեղբայրն հայոց ստացող սուրբ անետարանիս այս, և աստուածապարգեւ զսակք նորա Կոստանդին եւ Հեթում, զորս ի սլարս սիրելեացն իւր ընկացի Բքիստոս Աստուած հայցմամբ սուրբ ծնողին իւրոյ: Եանւ ուղղող սորա զՅովհաննէս և Կիսկոպոս և ըբայր սորա եւ զմերսն յիշեցէք ի Բքիստոս:

Ձեռագրի գլխաւոր յիշատակարանը կորած է, ժամանակը պիտի որոշենք երկու արքայեղբայրների թուականով:

Այս ձեռագիրը երուսաղէմի հ. 2568 է. ընտիր մագաղաթից է, 222 թերթ, 25×18 մեծ բոլորագրով, ոսկեգիր գլխագրերով սքանչելի լուսանցազարդերով, մեծ մասը սկսուածքի խորանների նման բարձրաքանդակ. արժաթի կաղմը նոր է:

Քրիստոսի տնօրինական նկարները բնագրի մէջ են, որոնց մասին ձեռագրի նկարագրութեան մէջ այսպիսի ծանօթութիւն ենք գրել:

«Ուշագրութեան արժանի են ձեռագրի նկարները: Արուեստը Կիլիկիան շրջանինն է, բաւական նման Լևոնի և Կեռանի Աւետարանի նկարներին, բայց սրա նկարիչը գերազանց է. մեր տեսած Կիլիկիան բազմաթիւ նկարներ սորան հաւասարեցնել չենք կարող: Ուշագրութեան արժանի են ներկայացրած անձանց դիմագծութիւնները. նկարիչը իրաւ է դժուարանում է ցանկացած անձանց ճշգրիտ դիմագծութիւնները տալու, բայց նրան գերազանցօրէն յաջողուել է պատկերացնել մարդկանց սրտի յուզմունքները, իւրաքանչիւրի գէմքին տալով տխրութեան, թախիժի, յափշտակութեան, վարանմունքի և այլն արտայայտութիւն: Մարմնի մերկ մասերը այնքան էլ յաջող չեն նկարուած, թէև այդ դէպքում էլ յայտնի է որոշ հմտութիւն. դրա փոխարէն զգեստները, մարմնի ամբողջ շարժուածքը զրաւիչ են և ապացոյց են որ դործ

ունենք հանճարեղ վրձին ունեցող անձնաւորութեան հետ: Լուսանցներում նկարուած են չափազանց փոքրագիւր տեսարաններ աւետարանի բովանդակութիւնից, իսկական «մանրանկարներ», ոսկեայ ծաղկազարդ շրջակներում, կամ առանց շրջանակի, իւրաքանչիւրը ակնապարար և դրաւիչ:

Մեր ասածները հաստատելու համար իբրև նմուշ մենք տալիս ենք Քրիստոսի ծննդեան սքանչելի տեսարանը, հետն էլ դիտարկելով բնագրից մի երես կողքի լուսանցադարձով: Փոքրիկ տեսարանի մէջ մեծ հմտութեամբ պատկերացած են Բիթղիէէմի այլը, «փառք ի բարձունս» երգող հրեշտակները, մոգերի և նովիւների երկպազութիւնը, և Քրիստոս մանկան լուսցման տեսարանը ի ներկայութեան Յովսէփի: Նկարի բուն կենտրոնը բռնում են Աստուածամայրը և Քրիստոս մանուկը, որի վրայ երկնքից շող աստղ են իջնում: (Տես պատկեր Ե)

Միայն հարկ եմ համարում նկատելու, որ Վասակ իշխանի պատկերի նկարիչը, որ մեր համոզմամբ Թորոս Ռոսլինն է, Ձեռագրի միջի տնօրինական նկարների և լուսանցադարձերի նկարիչը չէ: Վերջինս մեղ համար դեռ ևս անծանօթ հայ մանրանկարչական արուեստի ամենափայլուն ներկայացուցիչն է:

Մեր այս ընտիր աւետարանը գրել դուռը կամ ստացողը Լամբերոնեան Վասակ իշխանն է «արքայ հղբայր» տիտղոսով: Լեոն «մեծագործ» Ռուբինեան ամենանշանաւոր թագաւորը իւր իշխանութեան ժառանգ թողեց իւր դստեր Զապէլին, որի վրայ ամուսնացաւ և թագ ստացաւ Լամբերոնի իշխան կոստանդին որդի Հեթումը, Լեոն Գ-ի հայրը: Հեթումի թագաւորանալուց յետոյ կոստանդինը ստանում է «թագաւորահայր» և «Աւագ պարոն» տիտղոսները, իսկ նորա միւս չորս որդիքը առանձին հպարտութեամբ սկսում են գործ ածել «արքայիցայր» կոչումը: Կոստանդինը ունէր հինգ որդի, Հեթում թագաւոր, Յովհաննէս եպիսկոպոս Գրուներոյ որի աշխարհի անունն էր Պաղդին, Սիր Լիկոս, Վասակ տէր Ճանճոյ բերդի, որ սակայն թագաւորի հետ համամայր չէր. և Կոստանդին, տէր Նղրի բերդի: Հեթում թագաւորը Լեոնին զերութիւնից ազատելու համար իւր Վասակ եղբօրն է ուրիշ իշխանների հետ ժամանակաւոր պատանդ ուղարկում Եգիպտոս: Վասակն յայտնի էր իւր քաջութեամբ և բարեպաշտութեամբ. սա հեաւելով իւր հայրական տան աւանդութիւններին գրել է տալիս ձեռագրեր, որոնցից պահուած են աւետարաններ և մի Ատենի Սաղմոս. դնում է եկեղեցական սպասներ և անօթներ և նուիրում է եկեղեցիներին. սա ի լրումն ամենայնի շինում է մի եղեղեցի: Վասակի կենաց թուականը յայտնի չէ, բայց իբրև Հեթումի փոքր

եղբայր կարող է նրա անդրանկի Լեոն Գ-ի հասակակից կամ մի փոքր աւելի լինել: Մեր Աւետարանի մէջ կայ նաև նրա եղբոր Յովհաննիսի անունը, եպիսկոպոսական աստիճանում, որովհետև սա հաւանօրէն ձեռնադրուել է 1259 թ., (Տես Սիսուան էլ 144—47, Տաշեանի ցուցակ 634 և մեր հրատարակած Ներքոդեան ի Սուրբն Մեսրոպ էջ 6), ուրեմն պէտք է եղրակացնել, որ մեր ձեռագիրը գրուել է 1260—70 թուականներում, համարեա թէ նոյն թուականներին երբ Լեոնի աւետարանն է գրուել:

Այդպիսով Լեոնի 3 և Վասակ իշխանի նկարները բոլորը վերագրում ենք Թորոս Ռոսլին նկարչին, որ այդ աշխատանքը կատարել է 1250—1257 թուերի, 22 տարուայ ընթացքում: Նկարներից երկուսի թւականի մասին խօսք լինել չէ կարող. այդ վկայում են ձեռագրերի յիշատակարանները, թէպէտ էն միւս երկուսը, յատկապէս Վասակինը, որի միջի միւս բազմաթիւ նկարները, բացի Վասակի նկարից, տրամադիր ենք ուրիշ նկարչի գործ համարելու: Այդ դէպքում էլ իրանք նկարներն են խօսուին վկայ: Լեոնի և Վասակի իրենց ընտանիքով նկարները չափազանց շատ նմանութիւններ ունին, երկու նկարչներ հազիւ թէ այդ աստիճան իրար նմանէին:

Թէ և ինչպէս վերը յիշեցինք, նորագոյն ուսումնասիրութիւնների մէջ Ռոսլինի անունը ուղղակի անձանօթ է, սակայն մեր կազմած ձեռագրոց ցուցակը մեզ միջոց է տալիս հռչակել նրան իբրև հայ նկարիչներից և գրիչներից ամենաբեղմնաւորներից մէկը, և որովհետև գլխաւորապէս Կոստանդին կաթողիկոսի, Կեռան թագուհու, Վասակ իշխանի և այդ շրջանի անձանց համար է աշխատել, հիմք կայ եղրակացնելու՝ որ նա ճանաչուած արքունի նկարիչ էր: Կամենալով աւելի մօտիկուց ծանօթանալ նրա անձնաւորութեան հետ, ամենից առաջ ուշադրութեան ենք առնում նրա կրկնակի անունը, որը սակայն Կիլիկիան շրջանում բաւական սովորական է. միայն անսովոր է նրա Ռոսլին անուան գուռ Եւրոպական անունը: Ռոսլին հայի անուն չէ: